

25. Указ Президента РФ від 21 липня 2020 р., № 474 «О национальных целях развития России до 2030 года». URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/63728>.
26. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента РФ от 02.07.2021 г. № 400. *Российская газета* 03.07.2021 г. URL: <https://rg.ru/2021/07/03/putin-utverdil-strategiiu-nacionalnoj-bezopasnosti-rf.html>
27. The World Bank. URL: <https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>; Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
28. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
29. Освоение Сибири и Дальнего Востока: от Ермака до Хабарова и до наших дней. URL: https://24smi.org/far_ts/296230-osvoenie-sibiri-i-dalnego-vostoka-rossiei-ot-ermak.html; Российские школы с 1 сентября переводят на изучение китайского языка. URL: <https://lenta.ua/rossiyskie-skoly-s-1-sentyabrya-perevodyat-na-izuchenie-kitajskogo-yazyka-120857/>; Секретар РНБО Олексій Данилов. РФ проводить масову депортацію захоплених українців на Далекий Схід. URL: <https://lenta.ua/ru/rf-provodit-massovuyu-deportatsiyu-zahvachennyh-ukraintsev-na-dalnyi-vostok-120260/>
30. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
31. Росстат объявил предварительные итоги переписи: численность населения составила 147 млн. человек. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5303585>; Orban: a haborus inflacionak csak a bekevel lehet veget vetni. URL: <https://www.karpatinfo.net/2022/7/1/orban-haborus-inflacionak-csak-bekevel-lehet-veget-vetni-200061116>
32. Предварительные итоги Всероссийской переписи населения. <https://rg.ru/2022/05/30/ptedvaritelnye-itogi-vserossijskoj-perepisi-naseleniia.html>
33. Предварительные итоги Всероссийской переписи населения. <https://rg.ru/2022/05/30/ptedvaritelnye-itogi-vserossijskoj-perepisi-naseleniia.html>
34. России грозит самая глубокая демографическая яма за всю историю. URL: <https://secretmag.ru/survival/v-yame.htm>; 19. Эра однодетности. Сможет ли Россия восстановить большую семью URL: <https://demografplatforma.ru/?p=1138>
35. Явлинский Г.О. Социально-экономическая система России и проблема ее модернизации. Москва, 2005. URL: <https://www.yavlinsky.ru/article/sotsialno-ekonomicheskaya-sistema-rossii-i-problema-ee-modernizatsii-4-1/>

УДК 94:321.64+327 (479.25) "ХХ"

І.В. Ткаченко

кандидат історичних наук

ЗОВНІШНІ ОРІЄНТИРИ І ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО У ВІРМЕНІІ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.

Розглянуто особливості пострадянського існування незалежної Вірменії у 90-хх рр. ХХ ст. Показано, що основи внутрішньої та зовнішньої політики держави були визначені наслідком війни за Нагорний Карабах.

Протистояння з Азербайджаном зробило Вірменію заручником політики Росії на Південному Кавказі й обумовило її складний пострадянський транзит.

Ключові слова: розпад СРСР, пострадянські перетворення, протистояння в Нагірному Карабасі, Південний Кавказ, вірмено-азербайджанська війна.

External Trends and Overcoming the Totalitarian Past in Armenia at the End of the 20th Century

The specialties of the post-Soviet existence of independent Armenia in the 1990th of the XX century were considered. It is shown that the basis of the state's internal and external policy was determined by the outcome of the Nagorno-Karabakh war. The confrontation with Azerbaijan made Armenia a hostage of Russia's policy in the South Caucasus and determined its difficult post-Soviet transit.

Keywords: *the collapse of the USSR, post-Soviet transformations, the confrontation in Nagorno-Karabakh, the South Caucasus, the Armenian-Azerbaijani war.*

Унаслідок розпаду СРСР у 1991 р. Вірменія стала однією з 15-ти пострадянських держав, яка ще до початку незалежного існування стала стороною воєнного протистояння за Нагірний Карабах, що значною мірою визначило хід трансформаційних перетворень у новій незалежній державі. Саме Нагірний Карабах, включений радянською владою до складу Азербайджанської РСР у 1923 р., став каменем спотикання для Вірменії та Азербайджану. Цей населений переважно вірменами регіон був зусібіч оточений територіями з переважним проживанням азербайджанського населення.

Як і весь регіон Південного Кавказу, Вірменія відіграє важливу роль у світовій геополітиці. Незважаючи на свої незначні розміри і не надто чисельне населення, завдяки своєму географічному розташуванню вона викликає політичний інтерес як у колишньої метрополії – Росії, так і в основних світових геополітичних гравців – ЄС та США, у яких історично помітну роль відіграє вірменська діаспора.

Регіон загалом і Вірменія зокрема є предметом особливого інтересу науковців та аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив і роль основних світових держав у тих змінах, які відбуваються в суспільстві й економіці Азербайджану, Вірменії та Грузії. Посилена

увага до країн регіону стала приділятися внаслідок російсько-грузинської війни 2008 р., окупації Криму і війни на Донбасі в 2014 р., коли стало зрозуміло, що пострадянський простір знову перетворюється на арену протистояння Росії зі США, ЄС та НАТО.

Для того, щоб краще зрозуміти необхідність кожної з маленьких країн регіону для глобальної політики, слід виходити з того, що це місце на карті світу – точка перетину між християнством та ісламом, між Росією і Близьким Сходом, між Європою та Азією, що ще більше підкреслює його значущість [1].

Історично регіон не входив до сфери впливу ЄС та США. Політика у ньому визначалася домінуванням і збалансуванням інтересів Росії та Туреччини. Розпад Організації Варшавського договору у 1990 р. і СРСР у 1991 р. кардинально змінив розстановку сил. У кінцевому підсумку виникли передумови для поступового заміщення російського впливу в регіоні, з чим Росія не збиралася миритися. Ідеологічним фундаментом пострадянських перетворень у регіоні стала нова система цінностей, яка принаймні декларативно базувалася на засадах демократії, особистої свободи, ринковій моделі економіки. В умовах ідеологічного вакууму, що утворився після розпаду СРСР, навіть Росія 90-х потрапила під вплив західної моделі цінностей, яку США вважають універсальною і захист та поширення якої розглядають як свою основну глобальну місію, надаючи підтримку і сприяння у її розповсюдженні країнам, які декларують таку модель як основу їхніх модернізаційних перетворень у пострадянську добу.

Ліквідація СРСР стала серйозним викликом для республік, які входили до його складу. На відміну від країн Балтії, де були відсутні автономні регіони, не кажучи про спірні території, нові незалежні держави Південного Кавказу одразу опинилися перед необхідністю збереження власного суверенітету у межах кордонів союзних республік. Нові реалії, а власне отримана незалежність і самостійне існування без огляду на центр у Москві поставили перед державами регіону питання щодо фактичного виживання в умовах колапсу попередньої політичної та економічної моделі розвитку.

Подібно до інших суб'єктів СРСР Азербайджан і Вірменія отримали незалежність мирним шляхом внаслідок припинення існування метрополії. Проте це не вберегло нові незалежні держави від збройного конфлікту, ініціатором якого виступила саме Вірменія.

Етнічна політика радянської влади не передбачала розпаду Радянського Союзу, а відтак стала однією з причин конфлікту між кавказькими державами. Від 1923 р. Карабах – невід'ємна частина Азербайджану,

хоч і з широкими правами автономії. Не беручи до уваги попередній історичний етап розвитку державності обох націй, слід зважати передусім на міжнародне право та його принципи, які є досі незмінними і згідно з якими саме Вірменія виступала агресором у конфлікті з Азербайджаном. Жодні апелювання до «права націй на самовизначення» чи «історичність» претензій на суверенну частину території іншої держави не можуть бути визнані законними.

Агресивна зовнішня політика незалежної Вірменії була обумовлена як бажанням отримати контроль над Карабахом, так і наслідком складної внутрішньої соціально-економічної ситуації, типовим виходом із якої часто видається «маленька переможна війна».

Загальновідомо, що після розпаду СРСР і проголошення незалежності Азербайджану, Вірменії та Грузії соціально-економічна і політична ситуація у них була дестабілізована, про що свідчать актуальні й досі проблеми, пов'язані зі становленням державності і національної ідентичності. Збройні конфлікти, у які виявилися втягнутими держави Південного Кавказу на початку 1990-х, набули найбільш масштабного характеру у вірмено-азербайджанській війні за Нагірний Карабах.

Отримавши незалежність, держави Південного Кавказу обрали різні пріоритети свого зовнішньополітичного курсу. Прагнучи вийти з-під впливу Росії, вони поступово обрали курс у напрямку європейської і євроатлантичної інтеграції. Для деяких із них утвердження нової американської ідеологічної моделі було посилено ідеями «повернення до Європи», а також «втечі від Росії» – гаслами, що радо підтримувалися Вашингтоном [2, с. 237]. Однак у випадку Вірменії, яка на початку незалежного існування декларувала відданість держави новим для неї демократичним принципам, їхня імплементація у суспільне життя була ускладнена як економічними чинниками, так і першою війною з Азербайджаном, що тривала до 1994 р. Конфлікт у Нагірному Карабасі й очевидна економічна слабкість Вірменії примушувала її керівництво до тісніших взаємин із колишньою метрополією, лише завдяки якій вдалося зафіксувати тимчасовий переможний результат у протистоянні з Азербайджаном.

Становище, в якому опинилася Вірменія після проголошення незалежності, було дійсно катастрофічним. Подолання тоталітарного спадку в країні опинилося в цілковитій залежності від економічних та військово-політичних факторів. Війна з Азербайджаном, яка хоч і призвела до розширення контрольованих Єреваном територій, усе ж не могла забезпечити державу бодай якимись економічними успіхами. В 90-х рр. ХХ ст. Вірменія опинилася фактично в блокаді – влітку 1991 р. до країни перестав надходити природний газ, зупинено атомну електростанцію, постав-

ки продовольства з-за кордону відбувалася з перебоями. Від січня 1992 р. у Вірменії почалися щоденні «віялові» відключення електроенергії.

Вірменія не була винятком серед країн, які по розпаді СРСР зіткнулися з такими явищами, як гіперінфляція, «віялові» відключення електрики, перебої з харчами та базовими споживчими товарами. Однак саме в ній подібні явища виявили себе чи не найгіршим чином, оскільки Вірменія є однією з найбідніших і найменш заможних країн навіть на тлі колишніх союзних республік.

Хоча згадана блокада продовжувалася порівняно недовго – 3–4 роки, у житті кількох поколінь вірмен вона залишила свій глибокий слід. Відтак 1992–1995 рр. у Вірменії прийнято називати «темними». Адже поряд із важкою енергетичною кризою виникла і проблема з продовольством. Було запроваджено хлібні картки – 200 г у добу на людину. Для порівняння, в блокадному Ленінграді норма хліба складала 250 г на день [3].

Промислове виробництво у Вірменії, яка колись в Радянському Союзі була одним із центрів передових технологій, фактично зупинилося: розпад СРСР зруйнував системи постачання і транспорту. Через війни на Кавказі (в Чечні, Грузії та Нагірному Карабасі) Вірменія була відрізана не лише від необхідних промисловості поставок газу та електроенергії – виробничі ланцюги були розірвані і не могли бути відновлені в умовах однієї маленької незалежної держави. Й хоча Вірменія і перемогла у війні за Нагірний Карабах, у перші роки незалежності в країні панували холод і пітьма – багатьом доводилося палити меблі і рубати ліс для опалення власних помешкань. ВВП у 1992 р. скоротився на 41%, і лише в 1994-му, після закінчення війни, він виріс на 5%. Інфляція у тому-таки 1994 р. сягнула 5273%, понад половина населення опинилася за межею бідності [4].

Зважаючи на викладене та результати першої карабаської війни на початку 90-х рр. ХХ ст., коли Вірменія не лише захопила Нагірний Карабах, але й окупувала прилеглі території Азербайджану, вона була змушена цілком підтримати (і у неї фактично не було альтернативи) підходи РФ до питань зовнішньої політики та безпеки Південного Кавказу. Вірменію було фактично кинуте в «братерські обійми» Росії, що обумовило безпосередню участь Єревана в інтеграційних проєктах під егідою РФ, активним учасником яких вона стала ще в 90-і.

Як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А. Гасанов, підхід Росії до безпекового середовища Південного Кавказу й оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі по розпаді СРСР із «повним розумінням» було зустрінуте лише Вірменією. Залученню до зони безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» іншими країнами регіону, на думку дослідни-

ків, сприяло те, що Росія, як і на всьому пострадянському просторі, для «збереження своїх можливостей впливу», почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленню до порушення територіальної цілісності держав й іншим подібним інструментам [5, с. 323].

Припинення вогню і «замороження» карабаського конфлікту у 1994 р. не лише зафіксували нову конфігурацію держав Південного Кавказу, а й обумовили подальший розвиток вірменської держави, зокрема її орієнтацію на Російську Федерацію як свого єдиного союзника у протистоянні з Азербайджаном, який попри складну економічну ситуацію та важку поразку у війні не визнав її наслідки і не відмовився від намірів повернути свою загальновизнану територію. Згідно міжнародного права його позиція була набагато ґрунтовнішою ніж у ворога – помилковим, але натоді виправданим для Вірменії рішенням стала окупація т. зв. «поясу безпеки», територія якого не мала жодного стосунку до Нагірного Карабаху. А отже, саме Вірменія була беззаперечним агресором, а Азербайджан – його жертвою, яка мала значно більші матеріальні та людські ресурси для відновлення справедливості.

Таким чином, 90-і рр. ХХ ст. минули для Вірменії під знаком кризових явищ у суспільстві, обтяжених пірровою перемогою у першій карабаській війні. Не маючи особливих ресурсів для внутрішнього розвитку, окуповані території стали важким тягарем для вірменської держави. З іншого боку зниження градусу напруги після 1994 р. сприяло поступовому відновленню Вірменії і нормалізації життя.

Назагал, 1990-і рр. пройшли на пострадянському просторі, зокрема й у Росії, під гаслом лібералізації та демократизації суспільного життя, що не могло не позначатися на лояльному ставленні спадкоємця СРСР Російської Федерації до спроб інших пострадянських країн вийти зі сфери її впливу. Навіть для Вірменії, яка практично в усьому залежить від РФ як у військовому, так і в економічному плані, пошук альтернативних партнерів був обумовлений не лише багатовекторністю політики, а й життєвою необхідністю, адже Росія одночасно підтримувала обидві сторони карабаського конфлікту, а не лише свого номінального союзника.

Відтак останнє десятиліття ХХ ст. Вірменія витратила на спроби (без особливого успіху) легітимізувати територіальні здобутки у війні з Азербайджаном, а також намагання будувати по змозі хоча б зовні демократичне суспільство. Змінюваність влади як ознака демократії стала притаманною і незалежній Вірменії, першим президентом якої 17 жовт-

ня 1991 р. став Левон Тер-Петросян, котрого в лютому 1998 р. змінив Роберт Кочарян, колишній президент незвіданої Нагірно-Карабаської республіки.

Саме за них відбулися кроки, спрямовані на подолання наслідків тоталітаризму, що виявилось у налагодженні політичних контактів із ЄС. Перше засідання ЄС за участю глав держав Азербайджану, Вірменії та Грузії відбулося 22 квітня 1996 р. в Люксембурзі. На ньому було підписано Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством, державами-членами ЄС і країнами Південного Кавказу. Реалізація цих домовленостей мала сприяти зміцненню демократичних інститутів і соціально-економічної інфраструктури регіону шляхом посилення співробітництва та політичного діалогу між країнами, що входять до його складу.

22 червня 1999 р. в Люксембурзі ЄС та країни Південного Кавказу підписали Спільну декларацію. Основною її метою було продовження демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя, а також підтримання мирного процесу в регіоні. Дієвим інтегратором процесів реалізації підписаних з ЄС договорів й інструментом гармонізації європейських і південнокавказьких норм та стандартів стала розроблена в 2004 р. Європейська політика сусідства. Вона була покликана забезпечити майбутнє розширення ЄС і зближення зі своїми 16-ма найближчими сусідами з метою зміцнення загального соціального добробуту, політичної стабільності та регіональної безпеки на основі демократичних цінностей, верховенства права і механізмів захисту свобод прав людини [6, с. 36].

Таким чином, подолання наслідків тоталітаризму для вірменської держави у 90-х рр. ХХ ст. і намагання побудувати демократичну пострадянську державу поєднувалося із пошуками виходу з економічної та фінансової кризи й шляхів забезпечення власної безпеки у протистоянні з Азербайджаном. Зниження впливу Росії у регіоні в 1990-х рр. і міжрегіональне суперництво підштовхнули Вірменію до пошуку стратегічних варіантів, які доповнили б її традиційний союз із Москвою. Зумівши адаптуватися до нових умов шляхом налагодження співробітництва з ЄС, НАТО та США, Вірменія демонструвала обережність і не намагалася змінити свої стратегічні пріоритети.

За словами С. Саркісяна, нові партнерства, які гарантують безпеку, суверенітет та територіальну цілісність Вірменії, не ставлять під сумнів альянс із Росією. І, таким чином, вірність Росії та співробітництво із Заходом не були несумісними у межах загального зовнішньополітичного курсу нової незалежної держави [7, с. 15], що стало основою безпекової доктрини Вірменії на межі століть. Багатовекторність зовнішнього кур-

су Вірменії стала ще одним із феноменів, типових для пострадянського простору, адже її сповідували й інші держави, утворені після падіння СРСР, зокрема тривалий час і Україна.

На жаль для Вірменії, на розвиткові мирних процесів на її території позначилися як заморожений конфлікт із Азербайджаном, так і опосередковано пов'язаний із ним терористичний акт 27 жовтня 1997 р. у вірменському парламенті, внаслідок якого були вбиті прем'єр-міністр, спікер парламенту і два його заступники [8]. Цей акт пов'язують зокрема з президентом Вірменії Р. Кочаряном, який змінив попередника внаслідок кризи, викликані визнанням попереднім президентом факту неможливості утримання бідною Вірменією території Нагірного Карабаху в історичній перспективі у неминучому протистоянні з багатим нафтою та газом Азербайджаном.

Перспектива подальшого протистояння з Азербайджаном та активізація Туреччини в регіоні стали передумовою подальшого тісного зближення з Росією. Як результат у серпні 1994 р. було затверджено угоди про спільну охорону вірмено-турецького кордону і співробітництво між прикордонними службами Вірменії та Російської Федерації. 16 березня 1995 р. було підписано договір про розміщення на території Вірменії збройних сил Росії [9]. Завдяки цим договорам Москва не лише посилила свій вплив на Південному Кавказі, але й із підписанням Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (підписаний 29 серпня 1997 р., набув чинності в листопаді 1998 р.) фактично перетворила Вірменію на свого сателіта і безальтернативного союзника на Кавказі.

Трагічний фінал 1990-х, який відбувся у стінах парламенту, означав для Вірменії не лише ліквідацію можливості вирішення конфлікту з Азербайджаном мирним шляхом, а й визначив подальшу долю Вірменії як бідного сателіта Росії, оточеного ворогами та позбавленого зрозумілих перспектив розвитку. Проблеми Вірменії значною мірою визначалися необхідністю брати участь у повномасштабній гонитві озброєнь для захисту своїх територіальних надбань після війни з Азербайджаном, який використовував для цього доходи від продажу нафти та газу, натомість Вірменія могла поклатися лише на допомогу Росії, а саме пільгові поставки озброєнь, а також наявність «безпекової парасольки» ОДКБ (яка продемонструвала свою неефективність під час другої вірмено-азербайджанської війни 2020 р.).

Таким чином, подолання наслідків тоталітаризму і побудова демократичної держави ввійшли у прямий конфлікт із суспільним консенсусом, який передбачав фіксацію результатів першої війни за Нагірний Карабах. Роль агресора, яку взяла на себе Вірменія, перекрыла їй не лише

можливість мирного врегулювання конфлікту, а й визначила подальші перспективи розвитку Вірменії у XXI ст., у якому вона стала фактично васалом Росії, цілком залежним від її волі у споконвічному протистоянні з Азербайджаном, розмінявши перспективи розвитку на утримання захоплених територій, втрата яких була лише справою часу.

Використані джерела та література:

1. The South Caucasus and the importance of U.S. interests. URL: <http://sfppr.org/2013/06/the-south-caucasus-and-the-importance-of-u-s-interests/>
2. Савін С. Пріоритетні питання зовнішньої політики США у Чорноморському регіоні. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4 (13). С. 237–243.
3. «Темные годы»: в Ереване презентовали сборник рассказов о холодных 90-х годах. URL: <https://newsarmenia.am/news/armenia/temnye-gody-v-erevane-prezentovali-sbornik-rasskazov-o-kholodnykh-90-kh-godakh>
4. Независимая Армения – тернистый путь длиной в 25 лет. URL: <https://carnegieendowment.org/2017/03/15/ru-pub-68276>
5. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку, «Zardabi LTD» ММС, 2014. 672 с.
6. Алексанян А. Современные вызовы интеграционным процессам на Южном Кавказе: европейское и евразийское измерения. *Центральная Азия и Кавказ*. 2014. Т. 17, вып. 3. С. 31–44.
7. Минасян Г. Армения, российский форпост на Кавказе? URL: https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/ifri_rnv_minassian_armenie_russie_rus_fevr2008.pdf
8. Теракт в парламенте Армении. URL: <https://kavkaz-uzel.eu/articles/232322>
9. Внешнеполитический выбор Армении: политика обеспечения максимальной безопасности. URL: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03283302/document>

УДК 94:316.43+330.34 (574)

О.Ф. Деменко

кандидат політичних наук, доцент

УСПІХИ І НЕВДАЧІ РОЗБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ В КАЗАХСТАНІ

У статті проаналізовано особливості внутрішньої та зовнішньої політики Республіки Казахстан у сучасних геополітичних реаліях. Встановлено, що внаслідок масових заворушень на початку 2022 р. та їх придушення за допомогою підконтрольного росії ОДКБ, у країні завершився процес транзиту влади і чинний президент К.-Ж. Токаєв зосередив у своїх руках всі владні повноваження. Обґрунтовано висновок, що для збереження власної державності та міжнародної суб'єктності Казахстану